

АКОП МУРАДЯН (РЕД.), ОТЧЕТ О СОСТОЯНИИ КАРССКОЙ ОБЛАСТИ НАЧАЛЬНИКА КАРССКОЙ ОБЛАСТИ ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТА ИВАНА ПОПКО, 1878 Г., ЕРЕВАН, «ГИТУТЮН», 2025, 206 С. + 2 ТАБЛ.

NAKOB MURADYAN (ED.), REPORT OF THE HEAD OF THE KARS REGION LIEUTENANT GENERAL IVAN POPKO ON THE STATE OF THE KARS REGION, 1878 PUBLICATION, YEREVAN, GITUTYUN, 2025, 206 P. + 2 TAB.

ՀԱՎՈՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ (ԽՄԲ.), ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ ԻՎԱՆ ՊՈՊԿՈՅԻ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, 1878 Թ., «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ», 2025, 206 ԷՋ + 2 ԱՂ.

Հայ ընթերցողի գրասեղանին է պատմական նշանակության փաստաթղթերի և վավերագրերի ևս մեկ կարևոր հրատարակություն, որը վերաբերում է հայոց հինավուրց Կարսի նահանգին: Այդ ժողովածուն «Отчет о состоянии Карсской области начальника Карсской области генерал-лейтенанта Ивана Попко 1878 г.» վերտառությամբ լույս է տեսել պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտքարտուղար Հակոբ Մուրադյանի աշխատասիրությամբ:

Պետք է նշել, որ պատմաբան Հ. Մուրադյանը վաղուց է զբաղվում Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական հիմնահարցերի ուսումնասիրությամբ: Նա դեռևս 2006 թ. երևանում «Մեսրոպ արք. Աշճեան» մատենաշարով հրապարա-

կել է «Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին» վերնագրով աշխատությունը, որն արժանացել է մասնագետների բարձր ու դրվատալից գնահատականներին:

Վերոնշյալ աշխատությունը աղբյուրների մանրակրկիտ հետազոտությամբ ու համադրմամբ, գիտական անաչառությամբ լուսաբանում է Կարս նահանգի անցած դարերի պատմությունը, ժողովրդագրական տեղաշարժերն ու անցուդարձը, վարչական և սոցիալ-տնտեսական համակարգը, մեծ ու փոքր բնակավայրերի տեղաբաշխումը և տեղագրությունը և այլ հիմնահարցեր:

Սույն աշխատության մեջ Հ. Մուրադյանը օրգանապես շարունակում և լրացնում է Կարսի վերաբերյալ իր նախորդ ուսումնասիրությունը: Այն լույս է տեսել ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության կողմից՝ հայագիտական հետազոտությունները ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամի աջակցությամբ: Գրքի գիտական խմբագիրն է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանը, գրախոսները՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայկազ Հովհաննիսյանը և պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Արմեն Հայրապետյանը: Շուրջ 39 էջ ընդգրկող առաջաբանում Հ. Մուրադյանը մանրամասն ներկայացնում է այն

հանգամանքներն ու կարևորությունը, որոնք իրեն մղել են ձեռնարկելու սույն գրքի հրատարակությունը:

Ըստ այդմ, տեղեկանում ենք, որ Կարսի շրջանը ռուսական տիրապետությանը անցնելուց հետո ցարական իշխանությունների ուշադրության առանցքում են եղել նորաստեղծ մարզին առնչվող տեղագրական, սոցիալ-տնտեսական, ռազմական բնույթի տվյալներն ու տեղեկությունները, որոնք կարևորվում են Ռուսաստանի հետագա ռազմաքաղաքական առաջխաղացումը ապահովելու տեսանկյունից: Ռուսական կայսրությունում ընդունված կարգի համաձայն, նահանգապետները (ինչպես նաև մարզպետները) ամեն տարի պարտավոր էին ներկայացնել իրենց վստահված վարչական միավորների սահմաններում տիրող իրավիճակը, ինչպես նաև անհրաժեշտ տեղեկություն իրենց մարզի կամ նահանգի տարբեր ոլորտների վերաբերյալ:

Կարսի մարզը Ռուսաստանի կազմի մեջ միավորվելուց հետո նրա առաջին նահանգապետն է դառնում գեներալ-լեյտենանտ Իվան Պոպկոն, որը զարգացած և կրթված անձնավորություն էր, տիրապետում էր ինը լեզուների (այդ թվում՝ լատիներենի և հին հունարենի): Նրա գրչին են պատկանում կազակության պատմությանը, ինչպես նաև Կովկասի ժողովուրդների կենցաղին ու բարքերին վերաբերող ուսումնասիրություններ: Ի. Պոպկոյի նշանակումը Կարսի նահանգապետի պաշտոնում պատահականություն չէր: Դեռևս Դրիմի պատերազմի ժամանակ՝ 1855 թվականին, երբ Կարսը կարճ ժամանակով գրավվեց ռուսական զորքերի կողմից, Պոպկոյին Լորիս-Մելիքովը նշանակում է Կարսի սանջակի կառավարիչ (1855–1856 թթ.):

Հ. Մուրադյանը, որն անխոնջ կերպով ուսումնասիրել է ռուս պետական և ռազմական գործչի կենսագրությունն ու գրական ժառանգությունը, մեկ առ մեկ թվարկում է նրա բարձրարժեք գործերը («Статистическое описание черноморского войска», «За кубанские вьоры. Из записок И.П.», «Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: очерки края, общества, вооруженной силы и службы», «Терские казаки со стародавних времён», вып. 1, Гребенское войско» և այլն): Ի. Պոպկոյի հետազոտությունները զգալի հետք են թողել ժամանակակիցների և հետագա սերունդների աշխարհայեցողության վրա: Հ. Մուրադյանը Կարսի նահանգապետ Ի. Պոպկոյի «Հաշվետու զեկուցագիրը» հայտնաբերել է Մ. Մաշտոցի անվան հնագույն ձեռագրերի ինստիտուտում (Մատենադարան) պահվող Լազարյանների ֆոնդում (թղթապանակ 131, գործ 113, փաստաթղթեր 11–28): Հիմնական տեքստին կցված է ներածություն: Ճշմարտացի է այն դիտարկումը, որ «Ձեկուցագիր» կարևորությունը վերաբերում է ոչ միայն այդ ճակատագրական տարեթվին, այլև հասարակական այն իրավիճակի քննությանը, երբ տվյալ երկրամասը մի կովոլ կողմից անցնում էր մյուսին, ուրեմն նաև խնդիր էր առաջանում այդ տարածքը առավել արդյունավետ կառավարելու:

Ռուս զինվորականի և պետական բարձրաստիճան պաշտոնյայի ներկայացրած «Ձեկուցագիրը» աչքի է ընկնում բարձր պատասխանատվությամբ: Նրան այդ հարցում օգտակար են եղել ոչ միայն իր անմիջական ենթականերն ու օգնականները, այլև երկրամաս գործուղված այլ մասնագետներ, քանի որ երկրամասը Ռուսական կայսրությանը միավորելուց հետո ցարական իշխանությունները ընդգծված

հետևողականությամբ էին վերաբերվում նոր կազմավորված վարչատարածքային միավորին, նրա խնդիրներին, առօրյային և հեռանկարներին:

«Ձեկուցագրում» մանրամասն ներկայացված են Կարսի նահանգի սահմանների նկարագիրը, բնակավայրերի տեղագրությունը, կլիմայի և ազգաբնակչության վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը, հողօտագործման և հողի տիրապետման ձևերն ու մեթոդները, ինչպես նաև տեղեկություններ անասնապահության, մեղվաբուծության, անտառային ռեսուրսների, այգեգործության և բանջարեւորության և այն ամենի վերաբերյալ, ինչի հանրագումարն է կազմում ժողովրդական տնտեսությունը (արհեստներ, առևտուր, ֆաբրիկաներ ու գործարաններ, հաղորդակցության ուղիներ, փոստ ու հեռագիր, ժողովրդական կրթություն, բնակչության կրոնական և քաղաքական աշխարհայացք և այլն):

Շուրջ տասնութ գլուխ է ընդգրկում Կարսի նահանգապետ Պոպկոյի զեկուցագիրը, որի շուրջ հիմնավոր փաստարկումներ ու եզրահանգումներ է կատարում պատմաբան Հ. Մուրադյանը: Սակայն հայ գիտնականի կարևոր դերակատարությունն այստեղ այն է, որ նա, ըստ էության, խիստ քննական մոտեցում է ցուցաբերում և՛ Պոպկոյի, և՛ տվյալ ժամանակաշրջանի ու այդ հիմնահարցի վերաբերյալ տեսակետներ ու վարկածներ առաջ քաշած հայ և օտարազգի հեղինակների նկատմամբ:

Շնորհիվ բարձր պատրաստվածության, պատմագիտական հարուստ գիտելիքների ու ամրակուռ տրամաբանության, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտքարտուղարը գիտական բանավեճում ջախջախում և ցաքուցրիվ է անում հակագիտական և հակահայկական տեսակետները: Իսկ պատմության, հատկապես հայոց պատմության կեղծարարները շատ են, տարբեր ազգությունների և հանդիպում են բոլոր ժամանակներում:

Եվ հիմնական վիճահարույց հարցն այն է, թե ովքեր են եղել Կարսի մարզի բնիկ տերերը, կամ ու՞մ համար է այն եղել հայրենիք, իսկ հետո ովքեր են տիրացել սույն երկրամասին:

Եվ ոչ միայն քոչվոր թուրքերն են վիճարկում այս հարցադրումը, այլև մեր հարևան վրացիները:

Կարսի նահանգի այն գավառակները, որոնք սահմանակից էին Վիրքին, վրաց հեղինակները ներկայացնում են որպես պատմականորեն վրացական տարածք:

Այդպես է վարվում XIX դարավերջի վրաց հայտնի պատմաբան, հնագետ և ազգագրագետ Դիմիտրի Բագրաձեն, որը ռուսական կառավարության կողմից 1881 թվականին գործուղվել է Կարսի մարզ: Այսպես, նա համոզված շեշտադրում է հետևյալը. «Ներկայիս Կարսի մարզը նախորդ դարերում գտնվել է երկու առանձին թագավորությունների կազմում: Նրա այն հատվածը, որը տեղավորված է Արաքսի ավազանում, պատկանել է Հայաստանին, իսկ այն տարածքները, որոնք ընկած էին Կուրի վերին հոսանքում և Ճորոխի արևելյան վտակներում (վերջինիս ամբողջ ավազանով մեկ), հանդիսանում էին Վրաստանի սեփականությունը» (ՕԿԵՏ, 14): Վրաց հեղինակները վրացական են համարում Տայք-Կղարջը: Խիստ քննադատելով վերոնշյալ տեսակետները՝ Հ. Մուրադյանը մեջբերում է փաստեր հին հունական պատմիչներ Քսենոֆոնի և Ստրաբոնի աշխատություններից,

որոնք աներկբա վկայությունն են այն բանի, որ Ճորոխի և Կուրի ավազանը դեռևս հնագույն ժամանակներից բնակեցված է եղել հայերով: Սրանից բացի, վաղ միջնադարում վերոնշյալ տարածքները գտնվել են հայոց Արշակունիների թագավորության կազմում: Ընդ որում, Ճորոխի ավազանի տարածքը «...պատկանում էր հայոց Մամիկոնյան նախարարական տոհմին, իսկ հետագայում՝ VIII դարի վերջից անցավ ոչ պակաս հայտնի հայկական նախարարական տոհմին՝ Բագրատունիներին» (16): Այսպես պատմական համոզիչ փաստերով և պատմիչների մեկնաբանություններով պարզ ու հստակ է դառնում, թե ովքեր են եղել վերոնշյալ տարածքների իրական բնիկներն ու փաստացի տերերը:

Ինչ վերաբերում է Կարսի նահանգապետ Պոպկոյի «Ձեկուցագրին», ժամանակակից հայ պատմաբանը բարձր է գնահատում դրա արժեքն ու նշանակությունը: Ըստ Հ. Մուրադյանի, գեներալ-լեյտենանտ Պոպկոյի սույն աշխատանքը, անկասկած, կարելի է համարել Կարսի մարզի պատմության ուսումնասիրության ամենահավաստի սկզբնաղբյուրներից մեկը: Առանց նմանատիպ հետազոտությունների անկարելի պիտի լիներ իրական և ամբողջական պատկերացումներ կազմել վերոնշյալ երկրամասի անցյալի, առօրյա կյանքի, սոցիալ-տնտեսական, վարչաիրավական, մշակութային հարաբերությունների, էթնոժողովրդագրական և կրոնահավատալիքային տեղաշարժերի վերաբերյալ: Հենց այս ամենով ռուսաց տերության այս բարձրաստիճան պաշտոնյայի կատարած ուսումնասիրությունն անվիճարկելիորեն լավագույն աղբյուրագիտական ու պատմագիտական արժեք և նշանակություն ունեցող աշխատանք է:

Հ. Մուրադյանը «Ձեկուցագիրը» հրատարակել է առանց կրճատումների և տեքստային նվազագույն միջամտությամբ:

Ամբողջությամբ պահպանվել են հեղինակային ուղղագրությունն ու կետադրությունը, ինչպես նաև հղումներն ու ծանոթագրությունները: Թեև ձեռագիրը գրված է հստակ ու գրագետ շարադրանքով, այնուամենայնիվ, հանդիպում են բառեր և արտահայտություններ, որոնք դժվարընթեռնելի են: Այդ դեպքում հեղինակային միջամտությունը նշված է առանձին նշանով: Ինքը Ի. Պոպկոն, որն այնքան հիացած էր Կարսի երկրամասի բնական, աննման դիրքով ու կլիմայով, նրա բարեբեր տարածքով ու բազում հիանալի հնարավորություններով, համոզմունք էր հայտնում, որ «կան... պատճառներ, որոնք վճռականորեն նպաստում են այն բանին, որ նոր երկրամասից հարկավոր է կազմավորել անմիջապես ինքնուրույն, հատուկ ադմինիստրատիվ վարչամիավոր» (40):

Ցավոք, պատմությունն ընթացավ բոլորովին այլ կերպ ու այլ ուղիով: Կարսն ու Կարսի երկրամասը այս բովանդակալից «Ձեկուցագրից» շատ չանցած, անջատվեց ռուսական պետականության սահմաններից և հայաթափ եղավ ամբողջովին:

1920 թ. աշնանը Թուրքիայի հարձակումը Հայաստանի վրա ավարտվեց Կարսի նահանգի կորստով:

Պատմության դասերն անողը են:

Այդ դասերը վերհիշելուն մշտապես կարող է օգտակսար լինել Ի. Պոպկոյի՝ պատմական ճշմարտությամբ գրված «Ջեկուցագիրը», որը հոգատարությամբ ու պատասխանատվության բարձր չափանիշներով հրատարակել է հայ փորձառու պատմաբան, Կարսի պատմության խորագիտակ հետազոտող Հակոբ Մուրադյանը:

Արմեն Կարապետյան

Armen Karapetyan

Армен Карапетян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան

Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia

Институт истории, Национальная академия наук, Армения

armen.karapetyan@academhistory.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.1-293